
Олег Александров, Димитрина Александрова¹/
Oleg Alexandrov, Dimitrina Alexandrova

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В ДРЕВНОСТТА В
УЧЕБНИЦИТЕ ПО “ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИЯ”

*The Ancient History of the Bulgarian Lands in “History
and Civilization” Students Book*

The present article affects some problems of secondary education in the Republic of Bulgaria. We consider that the Ancient history (Prehistory and Antiquity) of the Bulgarian lands is not treated with the necessary attention. This is supported by a research among 10th graders from a secondary school in Varna and 1st year students, subject History, at the University of Veliko Tarnovo.

Ascertaining that Bulgarian school and university students have very little knowledge of the common historical heritage of a nation, the researchers suggest some particular actions to solve the question for discussion.

To begin with “History and Civilization,, student`s book for 11th class there should be sufficient number, as well as quality lessons on the history of the Bulgarian lands in ancient times. We recommend that those lessons are prepared by specialists in the spheres of Prehistory, Antiquity and Archaeology.

В Учебните програми по предмета “История и цивилизация” е посочено, че образованието по история притежава изключителни възможности за формиране на духовна и гражданска идентичност у съвременния човек. Водещата концепция за обучението по история предопределя неговата основна роля за подготовката на младите българи в тяхната ориентация, адаптация и реализация в съвременното общество².

Учебните програми гарантират баланс между различните аспекти на историческото съдържание (общество, политика, стопанство, изкуство, всекидневие и менталитет), както и баланс в изучаването на различните периоди от историята (Праистория и Античност, Средновековие, Нова история, Съвременна история). Според най-новите разбирания за обучението по история, трябва да се търси добре премерено съотношение и между световната и националната

история³. Това съотношение трябва да се спазва в преподаването на всички периоди от историята, изучавани от VII до X клас.

Имайки предвид казаното по-горе, би трябвало да очакваме, че учениците и респективно бъдещите членове на съвременното общество, получават нужните познания по Праистория и Антична история както в общ план, така и по отношение на древната история на българските земи.

Според нас обаче, търсеният в учебните програми баланс е нарушен, особено по отношение на древната история на българските земи (като под Древна история имаме предвид Праистория и Античност, т.е. периодът преди създаването на българската държава на Балканите). От нашия педагогически опит сме установили, че учениците в горен курс, остават без фундаментални знания за историята на българските земи в древността. Същите тенденции се наблюдават и при студентите от I курс във висшите училища – липса на хронологическа ориентация за основни събитията и процеси в днешните българските земи преди основаването на Българската държава, липса на познания за личности и факти от периода, невъзможност за разпознаване на паметниците на материалната и духовна култура от епохата.

В настоящото кратко изложение ще се опитаме да потърсим причините за констатирана диспропорция.

На първо място трябва да обърнем внимание на Учебните програми, тъй като именно в тях се определят вижданията за обхвата и структурирането на учебното съдържание по предмета⁴. Учебната програма за VII клас по история и цивилизация обхваща Праистория и Античност. В програмата е отбелязано, че важно място в процеса на обучение заема историята на българските земи през разглежданите епохи, като това би трябвало да бъде една добра основа за обучение по предмета в горните курсове. Действителното положение за съжаление е друго. В повечето учебници по история за VII клас съотношението за изучаване на древната история на българските земи и световна история е 1 към 8 и дори повече. На практика специалните уроци по тази тема са едва три-четири и следват всеки голям дял от историята – по един урок след темите за Праистория, Класическа Гърция и Римската държава. Тези уроци само илюстрират историческите събития в българските земи на фона на общата история и в повечето случаи учениците остават с впечатлението, че те се развиват отдалечено и несвързано с общите тенденции, а в действителност положението е тъкмо обратното – нашите земи в древността са част от Средиземноморския свят и се развиват синхронно с него.

Ранната възраст за изучаване на най-древната човешка история също е важен фактор. Според Учебните програми в VII клас се изучава праистория и Античност, в VIII клас – Средновековна история, в IX клас – нова история, в X клас – Съвременна история. Средната възраст на учениците в VII клас е 13 години. Това е възраст, в която трудно се възприема връзката на българските

земи в древността с останалия свят, както и връзката на съвременния свят с древността. В повечето случаи знанията за тази епоха остават абстрактни, а тези отнасящи се за нашите земи – неосъзнати. Това можем добре да илюстрираме, чрез проведено от нас проучване на нивото на знания по поставения от нас проблем, върху ученици от X клас⁵. Част от получените данни са изложени в следната таблица:

Таблица № 1: Резултати от анкета – ученици X клас.

№	Зададен въпрос:	Без отговор	Грешен отговор	Верен отговор
1.	Посочете имената на пет тракийски владетели.	100 %	0 %	0 %
2.	Посочете периода на съществуване на Одриската държава.	100 %	0 %	0 %
3.	Посочете периода, през който в днешните български земи се разпространява християнството и причините за това.	0 %	100 %	0 %
4.	Посочете наименованието на изображения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 1).	80 %	10 %	10 %
5.	Посочете наименованието на изображения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 2).	20 %	0 %	80 %

Резултатите са твърде показателни и отразяват обективното състояние на знанията по история на българските земи в древността. Учениците не успяват да посочат нито едно име на тракийски владетел (въпр. № 1), нито да поставят правилно във времето, периода на съществуване на Одриската държава (въпр. № 2). Всъщност, при учениците в X клас, степента на знания е на такова ниво, че се предпочита да не се рискува с даване на отговор, а мястото за такъв остава празно. Визуалната представа за паметниците на културно-историческото ни наследство от Античността също е слаба (въпр. № 4). Едва 10 % от анкетираните успяват да разпознаят изображението на Тракийския конник и правилно да го свържат с Тракийската култура. Не така стоят нещата при паметниците от Българското средновековие. По-голямата част (80 %) от учениците разпознават изображението на Мадарския конник и правилно го свързват с културата на Първото българско царство (въпр. № 5). Учениците се чувстват по-уверени в знанията си за средновековната българска държава и не е учудващо, че при задаване на провокативен от наша страна въпрос (№ 3) – “Посочете периода, през който в

днешните български земи се разпространява християнството и причините за това” – всички анкетирани дават отговор и посочват като такъв IX в. и свързаните със съответната епоха събития. Получените отговори, обаче, смятаме за грешни, тъй като християнството в днешните български земи (а не в държавата България) се разпространява в по-ранен период.

Като цяло изнесените данни показват, че придобитите в VII клас знания са недостатъчни и би трябвало да се доразвият. Това естествено би могло да се случи в обучението по История и цивилизация в XI клас. В XI клас се изучава системен курс по българска история. В Учебните програми е записано, че учебното съдържание трябва да е ориентирано към затвърждаване на придобитите знания и умения в процеса на цялостното обучение по История и цивилизация в училище. В този етап на обучение, учениците разширяват познанията си за най-стойностните явления в историческото развитие, свързани с нашия народ. Важен постулат в Учебните програми е, че “чрез обучението по родна история те (учениците – бел. авт.) по-добре осъзнават динамиката на общественото развитие и всестранните социално-политически, икономически, идеологически и културни промени в света, в който живеем”.

Именно в XI клас според нас е най-подходящо затвърждаването на знанията, свързани с българските земи в древността. Тук някой би могъл да възрази и да твърди, че българската история включва само историята на българския народ. В такъв случай ние би трябвало да се разграничим от всичко случило се по нашите земи преди идването на българите на Балканите. Да се абстрахираме от факта, че през каменно-медната епоха, българските земи са най-развитата част от нашата планета⁶. Да забравим за тракийската култура, развивала се хилядолетия по нашите земи и оставила многобройни шедьоври на световното изкуство⁷. Да отречем приноса на Римската империя за възхода на българските земи в древността и тяхното пълноправно и пълноценно включване в глобализирания античен свят (който толкова много прилича на днешния!)⁸.

Ние обаче категорично не сме съгласни с едно такова мнение. В действителност, политическата история на българската държава започва в периода на Ранното средновековие. Културната история на България обаче включва всичко онова, което се е случило по българските земи и преди идването българите⁹. Никой не може да отрече огромното културно-историческо наследство на българския народ, което той получава от по-ранните народи, живели по нашите земи. Никой не може да отрече и връзката между епохите, която се регистрира днес не само в паметниците на материалната култура, но и в многобройните примери от българската духовна култура.

За съжаление, това разбиране не се подкрепя от повечето автори на учебници, предназначени за предмета “История и цивилизация” в XI клас. Зададената от учебните програми рамка, според която в XI клас се изучава българска история се разбира твърде буквално и повечето учебници се занимават само с проблемите на българската държава. Примерите са многобройни, а разликите между

одобренията от МОН учебници са минимални¹⁰. В повечето от тях се отделя съвсем малко място на историята на българските земи в древността¹¹. Обикновено Праисторията на българските земи е обособена в първия урок, тракийската древност и римската култура по нашите земи (включително проблемите на Късната античност) – във втория. С това разглеждането на тези два огромни периода от нашата история приключва. Дължни сме да подчертаем няколко факта: в българските земи са открити едни от най-древните човешки останки от епохата на Палеолита в Европа – находките от пещерата Козарника са на повече от 1 млн. години¹²; праисторическите епохи на произвождаща икономика – Неолит¹³, Енеолит¹⁴ и Бронзова епоха¹⁵ – продължават в българските земи повече от 5 хил. години. Паметниците от тези епохи са необозрими като количество и значение изобщо за човешката история. За съжаление, дори световно известни открития като Варненския халколитен некропол¹⁶ остават неизвестни за българските ученици и общество; Желязната епоха е с продължителност над 1000 години¹⁷ и в нейните хронологични рамки се развива самобитната тракийска култура, която продължава все още да учудва научната общественост в страната и чужбина със своите съкровища¹⁸ и култова архитектура¹⁹; съвременните български земи са над 600 години в състава на Римската (Източната римска) империя²⁰. От тази епоха произхождат едни от най-значимите паметници на материалната култура в нашите земи. Те свидетелстват, че още в древността съвременните български земи са част от огромна държава, в която населението живее в мир и благоденствие. Неизвестни остават стотици факти, като например, че тракиец става римски император²¹. Всички тези интересни и значими събития, спокойно можем да заявим – от нашата история, са ни известни благодарение на хилядите епиграфски паметници от нашите земи и стотиците исторически извори, засягащи географските граници на съвременната българска държава. В сравнение, например със Средновековната епоха, епиграфските паметници от античния период са в пъти повече²².

Очевидно е, че балансът в учебниците е дълбоко нарушен, а по този начин и споменатите от нас първи два урока служат единствено за преход към изучаването на българската средновековна история. Към това трябва да прибавим, че в известните ни учебници в никакъв случай не може да се говори за надграждане на знанията по посочения проблем, каквото е изискването на учебните програми, а само за едно повърхностно повтаряне на част от материала от VII клас. В някои случаи, авторите на част от учебниците обозначават и препоръчват първите два урока да бъдат изучавани само в часовете за профилираната подготовка и по този начин лишават учениците, а следователно и бъдещите членове на българското гражданско общество, от възможността да получат нужните знания за древната история на нашите земи²³.

Пропуските в образователната система в това отношение са драстични и могат да бъдат илюстрирани чрез направените от нас статистически измервания

за съотношението на знанията за различните периоди от нашата история сред ученици от XII клас и студенти от I курс²⁴. Направили сме сравнение със степента на знания от Българското средновековие, тъй като това е следващият по хронология исторически период, но според нас резултатите биха били подобни, ако направим сравнение, с който и да било период от Българската история. В първата таблица са отразени данните от анкетата проведена с учениците, а във втората – със студентите:

Таблица № 2: Резултати от анкета – ученици XII клас.

№	Зададен въпрос:	Без отговор	Грешен отговор	Верен отговор
1.	Посочете имената на пет тракийски владетели.	100 %	0 %	0 %
2.	Посочете имената на пет владетели от Средновековна България.	0 %	38 %	62 %
3.	Посочете периода на съществуване на Одриската държава.	92 %	8 %	0 %
4.	Посочете периода на съществуване на Първото българско царство (взети са под внимание само дадените отговори).	-	0 %	100 %
5.	Посочете периода, през който в днешните български земи се разпространява християнството и причините за това.	0 %	100 %	0 %
6.	Посочете наименованието на изображения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 2).	0 %	0 %	100 %
7.	Посочете наименованието на изображения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 3).	5 %	3 %	92 %
8.	Посочете наименованието на изображения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 1).	30 %	56 %	14 %
9.	Посочете наименованието на изображения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 4).	41 %	54 %	5 %

Таблица № 3: Резултати от анкета – студенти I курс.

№	Зададен въпрос:	Без отговор	Грешен отговор	Верен отговор
1.	Посочете имената на пет тракийски владетели.	78 %	0 %	22 %
2.	Посочете вековете, когато са управлявали изброените от вас тракийски владетели	96 %	1 %	3 %
3.	Посочете имената на пет владетели от Средновековна България.	5 %	0 %	95 %
4.	Посочете вековете, когато са управлявали изброените от вас владетели от Средновековна България.	28 %	13 %	59 %
5.	Посочете периода на съществуване на Одриската държава.	93 %	5 %	2 %
6.	Посочете периода на съществуване на Първото българско царство.	10 %	17 %	73 %
7.	Посочете периода, през който в днешните български земи се разпространява християнството и причините за това.	0 %	98 %	2 %
8.	Посочете наименованието на изобразения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 2).	0 %	0 %	100 %
9.	Посочете наименованието на изобразения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 3).	5 %	0 %	95 %
10.	Посочете наименованието на изобразения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 1).	95 %	2 %	3 %
11.	Посочете наименованието на изобразения паметник и определете към коя култура принадлежи (фиг. 4).	55 %	33 % ²⁵	12 %

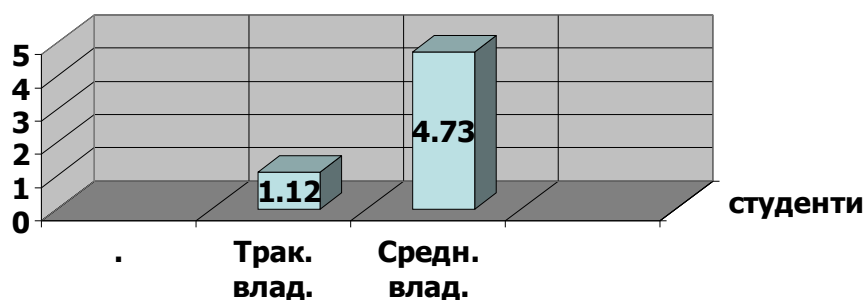
Резултатите от проведената анкета са доста интересни (те биха могли да бъдат определени и като тревожни, но за нас са напълно очаквани!). Тук трябва да подчертаем, че сме се стремили да бъдем колкото е възможно по-обективни при провеждане на нашето изследване и според нас получените данни биха били напълно сравними и близки при повторно провеждане на анкетата с учащи се от друго средно или висше училище. Това важи с най-голяма степен по отношение на данните получени от анкетата със студентите от I курс. Естествено, възможно е да бъдат зададени и други, различаващи се от нашите, въпроси, но крайните констатации едва ли биха се различавали от изводите, които ще открием тук. По тази причина, а и тъй като резултатите от проведената анкета са красноречиви

и пределно ясни, ще си позволим да акцентираме и да направим коментар само на някои по-интересни моменти.

И учениците, и студентите се затрудняват да посочат имена на тракийски владетели. Само в единични случаи е посочен периодът на тяхното управление. В по-голямата си част анкетираните не успяват да определят времето, когато е съществувала Одриската държава. Наблягаме на факта, че сборът от процентите грешни отговори и въпросите без отговор във всички случаи са над 90 %, а в някои от случаите дори 100 % (табл. 2, въпр. №№ 1–2; табл. 3, въпр. №№ 2, 5). За най-голямо съжаление, учениците и студентите не разпознават паметниците на тракийската култура като такива (табл. 2, въпр. №№ 8-9; табл. 3 въпр. №№ 10-11). Процентът, както е видно от данните, изложени в таблиците, е твърде висок. В действителност те не само не разпознават паметниците на тракийската култура, но както ще стане ясно по-долу в изложението се затрудняват самостоятелно да посочат паметници изобщо от епохата на Праисторията и Античността на нашите земи.

В сравнение с резултатите, получени за историята на българските земи в древността, степента на знания за Българското средновековие е на относително високо ниво и ярко контрастира с тези за предходната епоха. И ученици, и студенти не се затрудняват да посочат имена на владетели на Средновековна България, да определят периода на тяхното управление, както и периода на съществуване на Първото българско царство (табл. 2, въпр. №№ 2, 4; табл. 3, въпр. №№ 3, 4, 6). Подчертаваме, че в някои случаи процентът на верните отговори е над 90 %, което говори само за себе си (табл. 2, въпр. № 4; табл. 3, въпр. № 3). Съотношението между посочените владетели на Одриската държава и Средновековна България е 1:4 в полза на последните, което е видно от следната диаграма:

Диаграма № 1: Средна стойност на посочените владетели (от изисканите пет).

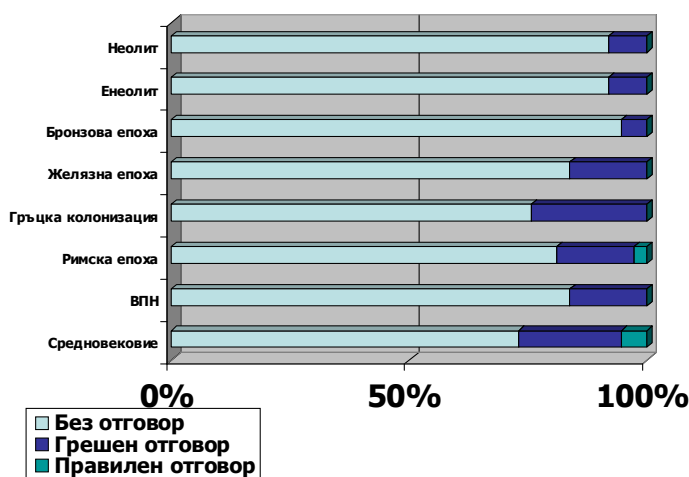

Учениците и студентите се ориентират добре при определяне на паметниците от Българското средновековие (табл. 2, въпр. №№ 6–7; табл. 3, въпр. №№ 8–9). И тук процентът на верните отговори е на много високо ниво.

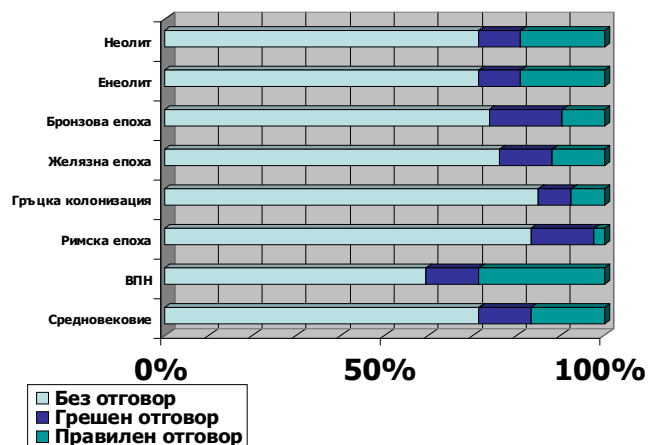
Всички данни дотук сочат много добро ориентиране в информацията за Българското средновековие. В повечето случаи се дава отговор на зададения въпрос. Вероятно, това е причината при задаване на “провокативния въпрос” (за разпространение на християнството в днешните български земи) да отчетем отново нисък процент в графата “без отговор”. Учениците и студентите са убедени, че посочвайки IX в. дават верен отговор. Тяхната “убеденост” се дължи на факта, че по-голямата част не са запознати добре с историята на българските земи в древността. Само единици от студентите посочват, че в периода IV–VI век християнството става официална и постепенно задължителна религия в Римската (Източната римска) империя, а по това време днешните български земи са в състава на империята и по тази причина в тях се откриват стотици християнски храмове от епоха, предшестваща създаването на Българската държава.

Трябва да отбележим и като цяло слабото ориентиране на анкетираните в многобройните периоди от културното развитие на човешкото общество и в частност на днешните български земи в древността (виж диагр. №№ 2–3). Смущава липсата на хронологическа ориентация сред учениците. Студентите дават повече верни отговори, особено за праисторическите епохи, но въпреки това делът на въпросите останали без отговор остава твърде висок.

Диаграма № 2: Резултати от задача поставена на ученици от XII клас – “Посочете вековете (хилядолетията), когато днешните български земи са в епохата на:”

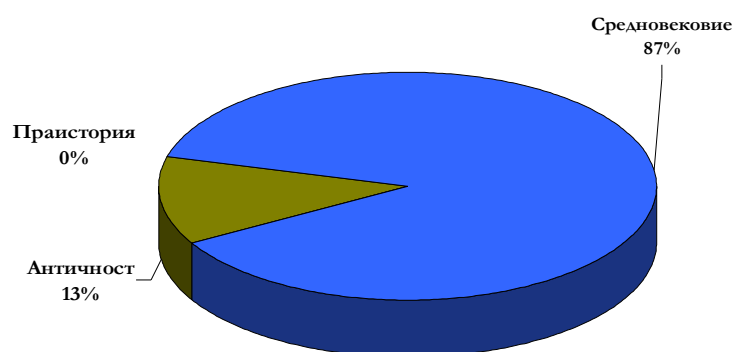

Диаграма № 3: Резултати от задача поставена на студенти от I курс – “Посочете вековете (хилядолетията), когато днешните български земи са в епохата на:”

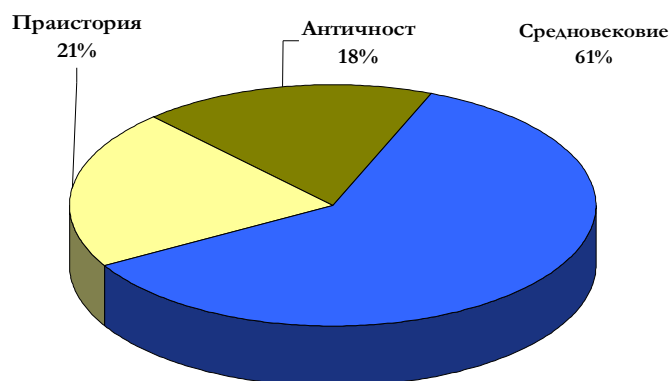

Както вече отбелязахме по-горе, учениците и студентите се затрудняват да дават примери на значими паметници, свързани с културно-историческото наследство на България от епохата на Праисторията и Античността. Диаграми №№ 4–5 свидетелстват за огромната диспропорция в познаването на паметниците от различните епохи.

Диаграма № 4: Резултати от задача поставена на ученици от XII клас – “Посочете по няколко значими паметници от днешните български земи от епохата на Праисторията, Античността и Средновековието (диаграмата показва съотношението между посочените паметници от различните епохи)”

Диаграма № 5: Резултати от задача поставена на студенти от I курс – “Посочете по няколко значими паметници от днешните български земи от епохата на Праисторията, Античността и Средновековието (диаграмата показва съотношението между посочените паметници от различните епохи)”

След направените наблюдения за степента на познания върху историята на българските земи в древността и съотношението на тези знания спрямо друг период от българската история, можем да направим следните основни изводи:

– степента на познания за изследвания период е на много ниско равнище: учениците не се ориентират хронологически в съответните епохи; не познават основни личности от античната история и съответно не биха могли да свържат определени събития с тях; не разпознават значими паметници от древната епоха и не могат да дадат примери за такива

– от ниското равнище на познанията можем да заключим, че изучаването на историята на българските земи в периода на Праисторията и Античността е на много ниско ниво

– от друга страна, степента на знания по избран от нас друг период от Българската история – в случая Средновековието – е в рамките на очакванията

– оттук следва, че изучаването в XI клас на Българска история успява да покрие изискванията на Учебните програми и да задълбочи знанията на учениците по родна история (с изключение на историята на нашите земи в древността)

– следователно едно възстановяване на баланса в изучаването на различните периоди от историята на българските земи, според нас, би могло да бъде в полза на констатираните пропуски

В заключение ще си позволим да отправим някои препоръки към авторите на учебници и по специално към колективите, които разработват учебници по История и цивилизация за XI клас.

Считаме, че в чисто психологически план, учениците в горния курс са в много по-подходящата възраст за задълбочаване на знанията си за ролята и приноса на българските земи в древността в световната история. Освен това,

изграденият в XI клас модел е действащ и с доказани резултати. Достатъчно е към него да бъдат добавени и добре балансирани, задължителни за изучаване теми по история на българските земи в древността.

Задълбоченото изучаване на тази част от историята е възможно, дори в рамките на съществуващите в момента нормативни документи²⁵. Достатъчно е само едно по-разширено разбиране на термина “българска история”. Такова разбиране за родна история е характерно за почти всички европейски държави. Примерите са многобройни: келтите във Франция не са никакъв абстрактен народ, нямащ нищо общо със съвременните французи, както е в България по отношение на траките; във Великобритания и Испания положението е подобно; примерите за близките балкански държави са още по-показателни — и в Гърция, и в Македония, и в Румъния например, древната история на териториите, в които са разположени съвременните държави е част от националната история на съответния народ.

Нещо повече: включването в учебното съдържание на учебниците за XI клас на адекватни като количество и качество уроци по Праистория и Антична история на нашите земи в много по-голяма степен би изпълнило, както изискванията на Държавните образователни изисквания, особено по отношение на ядрата на учебно съдържание²⁶ – “II. Национално и световно историческо и културно наследство” и “IV. Източници на историята”, така и изискванията на Учебната програма по “История и цивилизация” за XI клас, особено един от основните ѝ принципи, а именно, че “учебното съдържание е ориентирано към затвърждаване на придобитите знания и умения в процеса на цялостното обучение по История и цивилизация в училище”, и “обогатяват представата си за своята етнокултурна идентичност, което им помага да разберат по-лесно миналото на другите народи” и др.

За изпълнението на тази задача, ние препоръчваме, в авторските колективи, които разработват учебниците за горен курс да бъдат привлечени специалисти в съответната област. Само по този начин биха се изготвили качествени теми, които да задълбочат познанията на учениците по история на българските земи в древността. Специалистите по Праистория и Античност биха гарантирали и задължителното условие в учебниците да се включват най-новите научни постижения в съответната област на историческото познание²⁷.

Накрая, завършваме с апел към всички колеги: нека заедно да направим усилия в тази насока, за да може българското общество, част от което са и българските ученици, да получава достоверна и професионална информация за историческото развитие на нашите земи от самите нас, а не от средствата за масова информация. Само по този начин би могла да се изпълни една от най-важните задачи на историческото образование, а именно създаването на пълноценни граждани, които добре да се ориентират в съвременния динамичен свят, задължително условие, за което е доброто познаване на историческото развитие в неговата цялост.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ас. д-р О. Александров – преподавател по археология във ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”; Д. Александрова – преподавател по история в СОУ “Св. Климент Охридски”, гр. Варна.

² www.mon.bg/opencms/opencms/left_menu/documents/educational_programs; <http://rio-varna.hit.bg/RIO-Istorig.htm>

³ Кушева, Р. Методика на обучението по история. София, 2000, с. 79.

⁴ Кушева, Р. Методика, 75–80.

⁵ Анкетата е проведена на 22 октомври 2008 г. с ученици от X^B клас на СОУ “Св. Климент Охридски”, гр. Варна.

⁶ Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.

⁷ Китов, Г., Д. Агре. Въведение в тракийската археология. София, 2002 г.

⁸ Тачева, М. История на българските земи в древността, ч. 2. София, 1987, 148-235.

⁹ Виж История на България (авторски колектив). Т. I. София: БАН, 1979.

¹⁰ Списък на одобрените учебници за учебната 2008/2009 г. е утвърден със Заповед № РД 09-498/08.05.2008 г. на министъра на образованието и науката. Виж още: www.mon.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/textbooks/spisak_uchebnci_2008/2009_all.pdf

¹¹ Андреев, Й., Е. Стателова, Кр. Мутафова, П. Петков, Т. Мишев. Учебник по история и цивилизация за 11. клас. София, Кръгзор, 2002; Лазаров, Ив., И. Тюпюнджиев, В. Стойчева, М. Палангурски. Учебник по история и цивилизация за 11. клас. В. Търново: Слово, 2001; Мутафчиева, В., К. Косев, С. Грънчарова, Х. Матанов, И. Илиев, А. Василев. Учебник по история и цивилизация за 11. клас. София, Анубис, 2001.

¹² Сираков, Н., Ж-Л. Гуадели. Разкопки на палеолитното находище Козарника, Белоградчишко. – Археологически открития и разкопки през 2004 г., 2005, 18–20.

¹³ Тодорова, Х., И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. София, 1993.

¹⁴ Тодорова, Х. Каменно-медната епоха.

¹⁵ Панайотов, И. Тракия през бронзовата епоха. – Тракия, 1976, 3, 21–33.

¹⁶ Иванов, И., М. Аврамова. Варненският некропол. София, 1997.

¹⁷ Гергова, Д. Постижения и проблеми в проучванията на ранножелязната епоха в Тракия. – Археология, 1986, № 3, 18–26.

¹⁸ Венедиков, Ив., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973; Венедиков, Ив. Панагюрското златно съкровище. София, 1961; Венедиков, Ив. Тракийското съкровище от Летница. София, 1996; Китов, Г. Панагюрското съкровище. Варна, 2003; Маразов, И. Рогозенското съкровище. София, 1996.

¹⁹ Венедиков, Ив. Тайната на тракийските могили. София, 1968; Китов, Г. Александровската гробница. Варна, 2005; Китов, Г. Долината на тракийските владетели. Варна, 2005; Овчаров, Н. Перлерион – цивилизация на скалните хора. София, 2005; Овчаров, Н., Д. Коджаманова. Свещеният скален град на траките. Варна, 2006; Русева, М. Тракийска култова архитектура. Ямбол, 2000.

²⁰ Последно по проблема виж: Иванов, Р. (съставител). Римски и ранновизантийски градове в България, I. София, 2002; Иванов, Р. (съставител). Римски и ранновизантийски селища в България, II. София, 2003; Иванов, Р. (съставител). Археология на българските земи, I. София, 2004; Иванов, Р. (съставител). Археология на българските земи, II. София, 2006; Тачева, М. Власт и социум в римска Мизия и Тракия, I. София, 2000; Тачева, М. Власт и социум в римска Мизия и Тракия, II. София, 2004.

²¹ **Орачев, А.** Римските императори на дохристиянския свят. София, 2007, 227–232.

²² сравни: **Начев, В.** Български надписи. София, 1994; **Popkonstantinow, K., O. Kronsteiner.** Altbulgarische Inschriften, I (Die Slawischen Sprachen, 36). Salzburg-Wien, 1994; **Popkonstantinow, K., O. Kronsteiner.** Altbulgarische Inschriften, II (Die Slawischen Sprachen, 52). Salzburg–Wien, 1996. и **Велков, В., Г. Александров.** Монтана 2 (Епиграфски паметници от Монтана и района), Монтана, 1994; **Gerov, V.** Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. София, 1989; **Kolendo, J., V. Bozilova.** Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mésie Inferieure). Bordeaux, 1997; **Mihailov, G.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, I–V. Sofia, 1958-1997.

²³ **Гюзелев, В., К. Косев, М. Лалков, Л. Огнянов, М. Радева.** Учебник по история за 11. клас. София, Просвета, 1996 (първо издание).

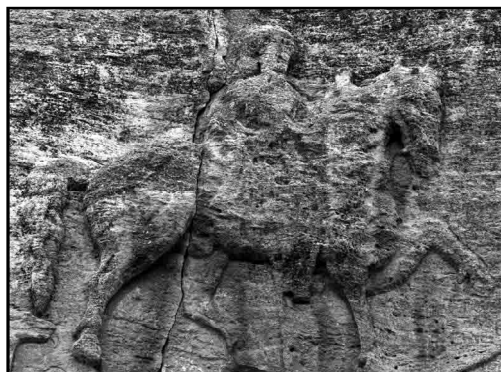
²⁴ Анкетирани са 37 ученици от XII клас и 42 студенти от I курс, специалности История и Археология във ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”. Анкетата е проведена на 22 и 23 октомври 2008 г. във Варна и В. Търново.

²⁵ Списък на сега действащите нормативни документи виж в: **Кушева, Р.** Методика, 271.

²⁶ ДВ, бр. 48 от 13.06.2000 г.

Фиг. 1

Фиг. 2

Фиг. 3

Фиг. 4